

Bernát Anikó:
**A magyarországi cigányság helyzete közép-kelet-
európai összehasonlításban**

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent:
Bernát Anikó (2006) „A magyarországi cigányság helyzete
közép-kelet-európai összehasonlításban”: in: *Társadalmi riport
2006*, Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György
(szerk.). Budapest: TÁRKI, Pp. 118–137.

A magyarországi cigányság helyzete közép-kelet-európai összehasonlításban

Bernát Anikó

1. Bevezetés¹

A cigányság² az Európai Unió legnagyobb etnikai kisebbségévé vált a 2004-es bővítéssel, életkörülményeik, foglalkoztatási és iskolázottsági mutatóik, valamint jövőbeli kilátásaik alapján pedig az egyik legégetőbb kérdést jelentik az Unión belül. Mindezek ellenére mégis kevés olyan, nemzetközileg is összehasonlítható adattal rendelkezünk, amelyek hiteles leírását adhatnák a romák demográfiai, iskolázottsági, jövedelmi, munkaerő-piaci helyzetének, lakáskörülményeinek, életszínvonalának. A közép-kelet-európai romák helyzetét elemző jelen tanulmány egyik legfőbb tanulsága talán épp az, hogy hiányoznak a megfelelő nemzetközi összehasonlítást lehetővé tevő adatok, ezek ismerete nélkül azonban nem lehet megfelelő módon megtervezni a romák integrációját elősegítő társadalompolitikai intézkedéseket. Az elmúlt években készült azért néhány olyan kutatás³, amelyek alapján a főbb társadalmi-gazdasági indikátorok segítségével képet alkothatunk a régió roma lakosságáról, és azon belül a magyarországi romák helyzetéről. E tanulmány célja az, hogy a legfontosabb területeken, így a szegregáció, az otthoni nyelv-

¹ A cikkhez fűzött értékes megjegyzéseikért és javaslataikért külön köszönet illeti Fleck Gábort.

² A tanulmányban a *cigány* és a *roma* terminust felváltva, egymás szinonimájaként használom, tudatosan nem preferálva egyik kifejezést sem, mivel nincs „közmegegyezés” az „alkalmasabb” terminusra vonatkozóan.

³ E tekintetben három olyan vizsgálat emelhető ki, amelyek több közép-kelet- és dél-kelet-európai ország cigány lakossága körében készültek. 2000-ben a Ladányi János és Szelényi Iván által vezetett kutatást Bulgáriában, Magyarországon és Romániában a roma és a többségi lakosság körében *Poverty, ethnicity and gender in transitional societies* címmel (az eredmények számos helyen megjelentek, pl. Ladányi–Szelényi (2002, 2004), Revenga–Ringold–Tracy (2002)). A UNDP (United Nations Development Programme Bratislava Centre) 2002-ben egy a régió öt országára kiterjedő romakutatást folytatott *A függőségi csapda elkerülése* címmel (UNDP 2002), 2004-ben pedig egy ennél is bővebb, 11 országban lefolytatott vizsgálatot végzett a romák és a környezetükben élő nem romák körében. Ez utóbbi kutatásban önálló országgént szerepelt az adatfelvétel idején politikai értelemben még nem önálló Montenegró és az azóta sem független Koszovó, speciális helyzetük alapján mégis külön vizsgálati egységnek tekintették őket a kutatás vezetői. (Adatok és jelentés ld. UNDP (2005)).

használat, az iskolázottság, a munkaerő-piaci helyzet, a szegénység és az életkörülmények terén egy-egy jól megragadható, szemléletes indikátor segítségével mutassa be a romák helyzetét. A legtöbb esetben a romák helyzetét leíró jelzőszámokat a helyi többségi lakosság relációjában értelmezhetjük, mivel az egyik legfőbb adatforrás (UNDP 2005) lehetőséget ad arra, hogy összehasonlíthassuk a roma és szomszédságukban élő nem roma lakosság jellemzőit.

1. táblázat. *A roma lakosság száma és aránya Közép-Kelet- és Dél-Kelet-Európában népszámlálás és becslés alapján (ezer fő és %)*

Országok	A roma népesség száma a népszámlálás szerint (ezer fő) ^{a)}	A roma népesség becsült száma az adott országban (ezer fő) ^{b)}	A roma lakosság becsült aránya az adott országban (%) ^{b)}	A régió roma népességének megoszlása országonként (%) ^{c)}
Románia	535	1500–2000	7–9	38
Bulgária	371	550–800	7–10	14
Magyarország	190	520–650	5–8	13
Szerbia	108	450–500	6	10
Szlovákia	90	380–520	8–10	10
Csehország	12	175–200	1,7–2	4
Albánia ^{d)}	–	120–150	5	3
Koszovó	43	100–150	–	3
Macedónia ^{d)}	54	135	7	3
Horvátország	9	40–100	1–2,5	2
Bosznia-Hercegovina ^{e)}	9	50–60	1	1
Montenegró	3	20–28	4–5	1
<i>Összesen</i>	<i>1434</i>	<i>4040–5293</i>	–	<i>100</i>

Forrás: ^{a)} UNDP (2005), kivéve Bosznia-Hercegovina (Needs Assessment: Roma Education Fund 2005) és Szlovákia (UNDP 2002). A népszámlálási adatok Bosznia-Hercegovina és Koszovó esetében 1991-ből, Csehország, Horvátország, Magyarország és Szlovákia esetében 2001-ből, Macedónia, Románia és Szerbia esetében 2002-ből, Montenegró esetében pedig 2003-ból származnak.

^{b)} Needs Assessment: Roma Education Fund (2005) kivéve: Szlovákia (UNDP 2002) és ezek alapján saját számítás; az adatok a 2001–2003-as évekre vonatkoznak.

^{c)} Saját számítás a roma népesség országonként becsült számának középértékei alapján.

^{d)} ERRC (1997)

^{e)} ERRC (2004)

^{f)} Belső menekültekkel (*internally displaced persons, IDPs*) együtt.

Mindenekelőtt érdemes áttekinteni a régió országait az ott élő romák száma és aránya alapján. Amennyire magától értetődő azonban a kérdés felvetése, annyira nem egyszerű megfelelő adatforrást találni ennek megválaszolására, hiszen a népszámlálások adatai általában nem tekinthetők megbízhatónak ebben a kérdésben, mivel rendszerint alulbecslik a roma etnikumhoz tartozók számát (még akkor is, ha ez valójában önbesorolást jelent)⁴, így szakértői becslésekre kell támaszkodnunk. Az ezredforduló első éveiből származó becslések alapján azt találjuk, hogy Közép-Kelet- és Dél-Kelet-Európa országai közül Bulgáriában és Szlovákiában, ezt követően pedig Macedóniában, Romániában és Magyarországon legmagasabb a romák aránya: a cigány népesség Bulgáriában a teljes lakosság 8–10%-át, a többi említett országban – szélesebb sávban becsülve, de a felső értéket tekintve valószínűbbnek – akár a népesség 8%-át is kiteheti.⁵ A legnagyobb számban Romániában élnek cigányok, becslések szerint másfél-kétmilliós (ami a közép-kelet-európai cigány lakosság körülbelül 40%-át jelenti), majd Bulgária (550–800 ezer fő), Magyarország (520–650 ezer fő) és Szerbia (450–500 ezer fő) következik; ezekben az országokban él a kelet-európai cigányság 10–15%-a (1. táblázat).

2. Szegregáció, nyelvhasználat

A cigány lakosságnak a többségi lakosságtól való elkülönülése a legfontosabb problémák egyike. Míg a romák társadalmi integrációját hátráltató tényezők egyik nyilvánvaló indikátora a lakóhelyi szegregáció, addig bizonyos mértékig szintén elkülönülést okozhat a többségi lakosságtól eltérő nyelvhasználat⁶, ami azonban a cigányság kulturális örökségének és identitásának megkérdőjelezhetetlenül releváns eleme. Mindkét dimenzió mentén számottevő országok közti eltéréseket találunk a kelet-európai cigányság helyzetében.

⁴ Erre példa Magyarország is: Kemény és munkatársai becslése alapján az 1990. évi Népszámlálásban a cigány lakosság 32%-a (143 ezer fő), 2001-ben pedig 33–34%-a (190 ezer fő) vallotta magát cigány nemzetiségűnek (Kemény–Janky–Lengyel 2004: 42–43).

⁵ Más becslések még ennél is magasabbra teszik az említett országokban a romák arányát, kivéve Magyarországot. További becsléseket ld. Barany (2003: 160).

⁶ Ez az állítás természetesen csak akkor igaz, ha a nyelvet beszélő kisebbség intoleráns, elzárkózó vagy kirekesztő többségi közegben él. Egy multikulturális társadalmat a kisebbségi nyelvek színes kavalkádja jellemez – nem okozva integrációs nehézségeket a kisebbségi csoportok tagjainak, ám a térségben nem ez a jellemző többségi hozzáállás. A kisebbségi nyelv használata ezért nemcsak mint indikátor, hanem a kirekesztés egyik lehetséges hivatkozási forrásaként is lényeges lehet.

A területi elkülönülés a romák társadalmi kirekesztettségének egyik leglátványosabb indikátora. A lakóhelyi kirekesztettséget a településen élők domináns etnikai csoportjának szempontja, azaz a települések közötti szegregáció szerint vizsgálva igen eltérő képet kapunk: Csehországban és Albániában élnek a legkevésbé (11%), Montenegróban, pedig a legnagyobb arányban (62%) szegregált településen a romák. A régió egészét tekintve Magyarországon magasnak tekinthető azoknak a romáknak az aránya, akik dominánsan romák lakta, azaz szegregált településen élnek, hiszen minden harmadik roma háztartásra igaz ez (2. táblázat).

2. táblázat. A roma többségű településen található roma háztartások aránya (%)

Ország	Roma népesség
Montenegró	62
Horvátország	46
Magyarország	35
Bosznia-Hercegovina	24
Macedónia	20
Bulgária	19
Szerbia	16
Románia	16
Albánia	11
Csehország	7

Forrás: UNDP (2005)

A régió roma lakossága még erősebben differenciált a nyelvhasználat kérdésében: a balkáni államok többségében a cigányok otthon dominánsan valamilyen roma nyelvet használnak, Közép-Európában azonban jellemzően a többségi lakosság nyelvén beszélnek otthon, azaz a Balkántól északra haladva csökken a cigány nyelv használatának elterjedtsége a cigány családokon belül (3. táblázat). Az előbbire példa a Nyugat-Balkán, azaz Albánia és a volt Jugoszlávia több tagállama: Szerbia, Montenegró, Macedónia, Horvátország, és kisebb mértékben, de ugyanez igaz Bulgáriára is. Az előzőeknél kevésbé erőteljes különbséget találunk Bosznia-Hercegovinában és Romániában a valamilyen cigány nyelven beszélők és a többségi lakosság nyelvét használók arányában, de ebben a két országban is a romák többsége valamilyen cigány nyelven beszél otthoni környezetben. Jelentősen alacsonyabb azonban az utóbbiak aránya Közép-Európában: Csehországban a romák egyharmada beszél családjá körében jellemzően valamilyen cigány nyelven, míg Magya-

rországon a romák 7%-a, ami azt jelenti, hogy Közép-Kelet-Európában nálunk használják a legkevésbé a romák valamelyik cigány nyelvet otthon. Ez alól egyedül Koszovó kivétel, ahol szinte minden roma albánul beszél otthon is és csak egy szűk kisebbség (5%) használja a roma nyelvet. Kiemelendő még az albániai és koszovói romák otthoni nyelvhasználata terén tapasztalható jelentős különbség: míg az albániai roma válaszadók mindegyike azt állította, hogy otthon döntően roma nyelven beszélnek, addig száz koszovói romából csak öten válaszolták ugyanezt.

3. táblázat. A leggyakrabban használt nyelv* otthoni környezetben a roma háztartások körében (%)

Ország	Nyelv	Roma népesség (%)
Albánia	albán	0
	valamilyen cigány nyelv	100
Szerbia	szerb	23
	valamilyen cigány nyelv	73
Montenegró	szerb	2
	valamilyen cigány nyelv	72
Horvátország	horvát	18
	valamilyen cigány nyelv	71
Macedónia	macedón	21
	valamilyen cigány nyelv	64
Bulgária	bolgár	21
	valamilyen cigány nyelv	55
Románia	román	41
	valamilyen cigány nyelv	54
Bosznia-Hercegovina	bosnyák	39
	valamilyen cigány nyelv	46
Csehország	cseh	62
	valamilyen cigány nyelv	32
Magyarország	magyar	93
	valamilyen cigány nyelv	7
Koszovó	albán	95
	valamilyen cigány nyelv	5

Forrás: UNDP (2005)

Megjegyzés: *A valamely cigány nyelv mellett az államnyelvet vagy a többségi lakosság által leggyakrabban használt nyelvet tüntettük fel.

Összességében tehát a cigány nyelvek valamelyikének otthoni használata elterjedtebb a dél-kelet-európai, gazdaságilag kevésbé fejlett országokban, míg a fejlettebb közép-európai államokban élő romák körében ez kevésbé jellemző.

3. Iskolázottság

Az alacsony iskolai végzettség a romák társadalmi-gazdasági leszakadása mögötti egyik legfontosabb tényező, emiatt a cigányság helyzetének javítását közép- és hosszú távon célzó programok általában az oktatás területét jelölik meg a legfőbb prioritásként. A UNDP által 2004-ben végzett felmérésből (UNDP 2005) rendelkezésünkre álló iskolázottsági indikátorok közül a 15 év feletti népességre vonatkozóan azt találjuk, hogy minden vizsgált országban igen magas a romák között a legfeljebb alapfokú végzettségűek aránya.

4. táblázat. *A legfeljebb alapfokú iskolai végzettséggel rendelkezők aránya a romák és a szomszédságukban élő nem romák körében – a 15 év feletti népesség körében (%)*

Ország	Többségi lakosság a romák szomszédságában	Roma népesség
Albánia	30	94
Bosznia-Hercegovina	21	86
Bulgária	25	89
Horvátország	24	74
Csehország	21	64
Magyarország	57	83
Koszovó	49	92
Macedónia	37	87
Montenegró	10	89
Románia	34	82
Szerbia	17	80

Forrás: UNDP (2005) alapján saját számítás.

Csehország és Horvátország kivételével a vonatkozó korosztályon belül tízből legalább nyolcan nem rendelkeznek alapfokúnál magasabb végzettséggel (néhány országban még magasabb ez az arány), ám Csehországban is a romák közel kétharmadának, Horvátországban pedig háromnegyedének ez a legmagasabb befejezett iskolai végzettsége. Magyarországon a 15 évesnél idősebb népesség több mint négyötöde végzett legfeljebb 8 osztályt, ami illeszkedik a régió országai által kijelölt trendbe. Ugyanakkor a romák szomszédságában élő nem romák esetében nagyobb különbségeket tapasztalunk az országok között: Magyarországon a legmagasabb, 57% a nem cigány népességben belül az alapfokú végzettségűek aránya a 15 éves és idősebb lakosságon belül. Ez alapján nálunk a legkisebb a cigány és nem cigány népesség

iskolázottsági szintje közötti különbség is, azaz a vizsgált országok között Magyarországon a legkisebb az etnikum szerepe az iskolázottságbeli különbségek terén (4. táblázat).

A romák alacsony iskolai végzettségével kapcsolatban nem mehetünk el az iskolai szegregáció kérdése mellett sem, különösen azért nem, mert az iskolai szegregáció leggyakrabban Bulgáriában, ezt követően pedig Magyarországon fordul elő a UNDP adatai szerint. (UNDP 2005) Bulgáriában minden második, Magyarországon minden harmadik roma diák jár olyan iskolába, amelyikben a tanulók többsége szintén roma, ugyanakkor a cigányok szomszédságában élő többségi lakosok jóval nagyobb arányban járnak dominánsan saját etnikumú, azaz nem cigány iskolatársakkal együtt: Bulgáriában a roma diákok környezetében élő nem roma tanulók 84%-a, Magyarországon pedig 76%-a jár olyan iskolába, amelyben a nem romák vannak többségben. Macedóniában és Csehországban a romák negyede tanul döntően cigány gyerekek között, míg a többi balkáni országban ennél alacsonyabb, 6–15% között van a szegregált oktatásban részesülő cigány tanulók aránya (5. táblázat). Az oktatási rendszeren belül előforduló szegregáció esetében a balkáni államokban – Bulgária és Macedónia kivételével – kisebb mértékben van jelen etnikai alapú elkülönítés, mint Közép-Európában.

5. táblázat. Azon roma és a szomszédságukban élő nem roma diákok aránya, akik többségében azonos etnikumú iskolatársakkal együtt járnak iskolába (%)

Ország	Többségi lakosság a romák szomszédságában	Roma népesség
Bulgária	84	50
Magyarország	76	32
Macedónia	84	26
Csehország	73	25
Románia	70	15
Albánia	88	13
Horvátország	80	13
Bosznia-Hercegovina	69	12
Montenegró	38	12
Koszovó	92	8
Szerbia	47	6

Forrás: UNDP (2005)

A cigány tanulók iskolai szegregációjának egyedi, de kiemelten vizsgálható formája az ún. speciális tantervű (régábbi terminussal: kiségitő) iskolába vagy osztályba irányítás, ami a régió több országában is elterjedt gyakorlat. Magyarországon a rendszerváltás utáni évtizedben emelkedett azoknak a gyerekeknek a száma, akiket az értelmi fogyatékosok számára fenntartott speciális tantervű iskolákba vagy osztályokba írtak és 2003-ra már minden ötödik iskoláskorú cigány gyerek ilyen oktatásban részesült (Kemény–Jankó–Lengyel 2004: 134). A *European Roma Rights Centre* (ERRC) vizsgálatai szerint Magyarország mellett Csehországban, Szlovákiában és Bulgáriában is vizsgálatok támasztják alá a roma gyerekek aránytalanul magas jelenlétét a fejlődési fogyatékkal élők számára kialakított gyógypedagógiai-kiségitő iskolákban vagy osztályokban. Ez a helyzet akár egy olyan „párhuzamos oktatási rendszernek” is felfogható, amelyet sok helyen kifejezetten a roma tanulók számára működtetnek. Bár az érintett országok oktatáspolitikái felismerték ezt a közoktatási zsákutcának is nevezhető jelenséget, és néhány országban – így például Magyarországon is – tettek lépéseket a gyakorlat felszámolására, illetve a speciális tantervű osztályokba járó gyerekek normál osztályokba való átirányításának ösztönzésére, mégis az elmúlt másfél évtized tapasztalata az, hogy ha egy gyereket speciális iskolába vagy osztályba vesznek fel, akkor gyakorlatilag nincs esélye arra, hogy visszakerüljön a normál oktatásba (Stigmata 2005: 70).

4. Munkaerő-piaci helyzet

A leginkább égető kérdések egyike a romák rendkívül alacsony munkaerő-piaci részvétele, ami nyilvánvalóan a romák alacsony iskolázottságának egyik következménye, de semmiképp sem csak erre vezethető vissza. A 15 éves és idősebb népességben belül a romák legfeljebb egynegyede tekinthető aktívnek (azaz alkalmazottnak vagy vállalkozónak) Közép-Kelet- és Dél-Kelet-Európa országaiban; ezt a szintet csak Albániában haladja meg a gazdaságilag aktív cigányok aránya (37%). Bosznia-Hercegovinában és Macedóniában még a 10%-ot sem éri el a romák aktivitási rátája (5% és 8%), de Koszovóban, Szerbiában, Montenegróban, Romániában és Horvátországban is hasonlóan alacsony, 11–15% között mozog. Ugyanebbe a sávba esik a magyarországi romák körében mért 13%-os, azaz igen alacsony foglalkoztatottsági szint is. Ennél ugyan magasabb az aktív aránya Bulgáriában és Csehországban, de itt is csak a romák egyötöde, illetve egynegyede aktív (21% és 25%) (6. táblázat).

6. táblázat. Az aktívak aránya a 15 éves és idősebb romák és a szomszédságukban élő nem romák körében (%)

Ország	Többségi lakosság a romák szomszédságában	Roma népesség
Albánia	45	37
Csehország	55	25
Bulgária	42	21
Horvátország	46	15
Szerbia	43	14
Magyarország	21	13
Románia	35	13
Montenegró	43	13
Koszovó	21	11
Macedónia	28	8
Bosznia-Hercegovina	35	5

Forrás: UNDP (2005) alapján saját számítás.

A romák szomszédságában élő nem romák körében mért aktivitási ráta is alacsony, de minden vizsgált országban rendre magasabb, mint a romák körében. A legjelentősebb, 30 százalékpont körüli különbség a két csoport foglalkoztatási mutatója között Bosznia-Hercegovinában, Horvátországban, Csehországban, Szerbiában és Montenegróban, míg a legalacsonyabb Magyarországon és Koszovóban, ami abból adódik, hogy ebben a két országban a legalacsonyabb a nem romák aktivitási rátája is. Ebből arra következtethetünk, hogy ebben a két országban vezethető vissza a leginkább regionális okokra a romák alacsony munkaerő-piaci részvétele, és vélhetően – relatíve – kisebb a strukturális okok és a diszkrimináció szerepe (6. táblázat).

Egy 2001–2002-ben végzett, a régió öt országára kiterjedő vizsgálat azt is kimutatta, hogy még egy tágabb munkanélküliség-definíció szerint is a gazdaságilag aktív romák legalább negyede, de akár közel kétharmada is munkanélkülinek tekinthető. Az ILO és a UNDP által közösen kidolgozott meghatározás a kérdezést megelőző hónapokban semmilyen kereső tevékenységet nem folytató aktív korúakat tekintette munkanélkülinek. Ez alapján Magyarországon és Romániában a legalacsonyabb a munkanélküli romák aránya: itt minden negyedik aktív korú roma tekinthető munkanélkülinek (26% és 25%); Csehországban közel egyharmaduk (32%), Bulgáriában felük (51%), Szlovákiában pedig már közel kétharmaduk (64%) sorolható ide. Ugyanakkor a valamilyen kereső tevékenységet folytató cigányok nagy része

a feketegazdaságban dolgozik: a magyarországi, a bulgáriai és a szlovák romák közül tízből legalább négyen, a csehországi cigányok közül ketten, a romániai cigányok közül azonban tízből heten nem legális munkavállalóként jutnak jövedelemhez. Az öt ország közül tehát Magyarországon és Csehországban a legjobb a helyzet, amennyiben viszonylag alacsonyabb munkanélküliség mellett az aktív romák leginkább e két országban vannak jelen a „hivatalos” munkaerőpiacon. A látszólag jobb helyzetű, alacsonyabb cigány munkanélküliséget felmutató Romániában azonban igen magas a feketegazdaságban dolgozó romák aránya. (UNDP 2002: 34–37)

A cigány munkanélküliség természetesen nem homogén: a többségi lakossághoz hasonlóan a képet itt is árnyalják olyan tényezők, mint az életkor és az iskolázottság. Az öt országot együtt vizsgálva azt találjuk, hogy az életkor emelkedésével kismértékben ugyan, de csökken a munkanélküli romák aránya (a 15–24 évesek körében még 44%, a 45–59 évesek körében pedig 38%). Az iskolázottság is befolyásolja, de szintén nem túlzott mértékben a romák munkanélkülivé válását: az iskolai végzettség emelkedésével csökken ugyan a munkanélküli romák aránya, de míg a legalább középiskolát végzettek több mint egyharmada, addig az általános iskolát végzetteknek közel a fele nem folytatott semmilyen keresőtevékenységet a kérdezést megelőző hónapokban. (UNDP 2002: 35–36) Mindez arra is utalhat, hogy a romák munkanélkülisége mögött nem csupán strukturális okok húzódnak meg, és nem vezethető vissza csak a romák alacsony iskolázottsági szintjére, hanem a diszkriminációnak is jelentős szerepe van.

5. Szegénység

A térségben a politikai rendszerváltozással együtt jelentkező gazdasági szerkezetváltás legnagyobb vesztese kétségtől a cigányság. Ezt bizonyítja Ladányi és Szelényi 2000-ben Magyarországon, Bulgáriában és Romániában végzett vizsgálata is, amely szerint az etnicitás már a szocializmus időszakának végén, a nyolcvanas években is hatással volt a szegénységre, de ez a hatás a rendszerváltozást követően drámaian megnőtt. Mindhárom országban jóval magasabb a nem romákhoz viszonyítva a romák körében azok aránya, akik úgy érzik, hogy életszínvonaluk romlott a rendszerváltás utáni évtizedben. Ugyanakkor még jelentősebb a három vizsgált ország közti különbség a szubjektív szegénység megítélésében, hiszen a magyarországi romák körében magasabb azok aránya, akik ugyanúgy vagy akár jobban is élnek a rendszerváltás előtti időszakhoz viszonyítva, mint a romániai vagy a bulgáriai nem romák között (7. táblázat). A három ország közül egyértelműen Magyaror-

szágon éltek meg a legkevesebben negatívan a rendszerváltás utáni évtizedet, de még így is a többség életszínvonal-csökkenésről számolt be: a nem romák több mint fele (54%), a romák több mint kétharmada (70%) érez így. Ennél még rosszabb a helyzet a másik két országban: Romániában a nem romák 71%-a és a romák 87%-a, Bulgáriában pedig a többségi lakosok 83%-a és a romák 88%-a ítéli meg úgy, hogy életszínvonala romlott (Ladányi–Szelényi 2002: 74–76).

7. táblázat. Az életszínvonal 1988 és 2000 közti változásának szubjektív megítélése (%)

Ország		Most jobb, vagy ugyanolyan	Kicsit rosszabb	Sokkal rosszabb
Bulgária	nem roma	17	24	59
	roma	17	13	75
Magyarország	nem roma	46	36	17
	roma	30	29	41
Románia	nem roma	29	27	45
	roma	13	19	68

Forrás: Ladányi–Szelényi (2002)

Az objektív szegénységi mérőszámok közül a fejenként napi legfeljebb 4,3 USD (vásárlóerő-paritáson mért) jövedelemből élők arányát tekintve – a szubjektív szegénység esetében kapott képhez hasonlóan – azt találjuk, hogy minden régióbéli országban jelentősen rosszabb a romák helyzete a környezetükben élő nem romákhoz viszonyítva (8. táblázat) (UNDP 2005). Az országok közti gazdasági fejlettséget tükröző sorrendiség nem meglepő: Albániában és Koszovóban élnek a legtöbben a szegénységi küszöb alatt, a romák közül tízből heten-nyolcan, a környezetükben élő nem romák közül pedig Koszovóban tízből öt, Albániában viszont alig több mint egy válaszdó. A romániai cigányoknak is az előbbihez hasonlóan nagy csoportja, kétharmada él a napi 4,3 dolláros szegénységi küszöb alatt, a szomszédságukban élő többségi lakosság tagjai körében azonban a koszovóiakhoz képest számottevő mértékben alacsonyabb, az albániaiakhoz hasonló mértékű a szegény nem romák aránya. Magyarországon a legalacsonyabb a roma lakosságon belül a 4,3 dolláros szegénységi küszöb alatt élők aránya, és a környezetükben élő nem romák tekintetében is a legjobb helyzetű országok közé tartozunk. (Csehország kivételt jelent: itt a 4,3 dolláros küszöb helyett eleve csak egy magasabb, 11 dolláros határ meghatározásának volt értelme, de a szegénységi küszöb alatt élő romák aránya itt is közel háromszorosa a nem romákénak.)

Az egymás szomszédságában élő cigányok és nem cigányok közti különbség alapján Magyarországon tapasztaljuk a legkisebb különbséget, ami – a munkaerő-piaci indikátorhoz hasonlóan – arra is utalhat, hogy nálunk a legjelentősebb a regionális hatás és ezekhez képest relatíve itt a legkisebb az egyéb tényezők szerepe a cigányok jövedelemhátrányának magyarázatában.

8. táblázat. *Jövedelmi szegénység a romák és a szomszédságukban élő nem romák körében – a napi 4,3 USD/fő vásárlóerő-paritáson mért jövedelemmel kevesebből élők százalékos aránya (%)*

Ország	Többségi lakosság a romák szomszédságában	Roma népesség
Albánia	14	79
Koszovó	49	72
Románia	20	67
Szerbia	9	58
Macedónia	11	52
Bulgária	6	49
Montenegró	4	33
Bosznia-Hercegovina	3	26
Horvátország	2	11
Magyarország	5	8
Csehország (11 USD)	9	25

Forrás: UNDP (2005)

6. Lakásviszonyok, életkörülmények

Az eddig vizsgált dimenziók mentén már jól kirajzolódtak a romák társadalmi hátrányai, ami még a környékükön élő nem romák helyzetével összevetve is jelentős lemaradást mutat, de még erőteljesebben látszik a leszakadás, ha a tágan értelmezett életkörülményeket vizsgáljuk néhány jellemző indikátor segítségével.

Az életkörülmények, lakásviszonyok terén megnyilvánuló különbségeket plasztikusan mutatja az egy főre eső szobák száma, amely minden vizsgált országban alacsonyabb a romák körében, mint a szomszédságukban élő nem romák esetében; mindez nyilvánvalóan a háztartáslétszám és a vagyoni helyzet különbségeiből ered elsősorban. Ahogy a 9. táblázatból látszik, a 2004-ben a UNDP által vizsgált 11 ország egyikében sem éri el a mutató értéke az

1-et a romák körében, azaz mindenütt átlagosan több mint egy fő él egy szobában. A legrosszabb helyzet Albánia és Koszovó mellett Magyarországon tapasztalható, mivel e három országban átlagosan legalább ketten laknak egy szobában a roma háztartásokban, és amíg Koszovóban másfélszeres ez az érték a nem roma háztartások esetében, addig Albániában és Magyarországon már kétszeres, ami nálunk azt jelenti, hogy átlagosan egy főre egy szoba jut a romák szomszédságában élő nem romák körében. Csehországban a legmagasabb, közel 1 a mutató értéke a romák esetében, és egyben ebben az országban a legkisebb a különbség a roma és a környezetükben élő nem roma háztartások között, azaz mindkét csoport lakhatási körülményei itt a legjobbak.

9. táblázat. Egy főre jutó szobák száma a háztartásban – romák és a roma szomszédságban élő nem romák körében

Ország	Többségi lakosság a romák szomszédságában	Roma népesség
Albánia	0,79	0,38
Koszovó	0,72	0,49
Magyarország	0,95	0,49
Macedónia	1,16	0,66
Horvátország	1,25	0,66
Bosznia-Hercegovina	1,10	0,67
Románia	1,36	0,68
Bulgária	1,58	0,76
Szerbia	1,09	0,77
Montenegró	1,04	0,84
Csehország	1,10	0,98

Forrás: UNDP (2005)

Az alapvető szolgáltatásokhoz való hozzáférés mutatja talán a legmarkánsabban a roma lakosság leszakadását a környezetükben élő többségi lakosságtól: az alapvető gyógyszerekhez való hozzáférés, a lakás vagy ház állapota alapján definiált biztonságos lakókörnyezet, a lakásban vagy házban található WC vagy fürdőszoba szerint értendő higiénés lehetőségek, és a vezetékes vízzel való ellátottság alapján a roma népesség minden országban jóval rosszabb helyzetben él a szomszédságukban élő nem romákkal összevetve (10. táblázat).

A nem megfelelő állapotú, azaz nem biztonságos lakás tekintetében a legrosszabb helyzetben a szerbiai romák vannak, hiszen minden második család

él rossz állapotú vagy akár romos házban, de Románia, Bosznia-Hercegovina, Macedónia és Bulgária mellett Magyarországon is minden harmadik cigány háztartás található hasonlóan szegényes körülmények között. A romák szomszédságában élő nem cigány családok házáinak azonban csak legfeljebb 5%-át jellemezték rossz állapotúként, kivéve Magyarországot, ahol minden ötödik nem roma házat minősítettek rossz állapotúnak. Így ismételtén Magyarországon tapasztalható a legkisebb különbség a roma és a szomszédságukban élő többségi lakosok életkörülményei között a régió országait együtt vizsgálva, bár a nem romák helyzete nálunk is egyértelműen jobb a többi országhoz viszonyítva (10. táblázat).

Az életkörülményeket, ezen belül a lakások megfelelő higiéniés felszereltségét a WC-vel illetve fürdőszobával való ellátottságon keresztül mérve is jellemezhetjük. Ebben a dimenzióban mutatható ki a leghatározottabban eltérés a cigányok és a többségi lakosság között, és egyben e tekintetben az egyik legalacsonyabb a cigány háztartások ellátottságának szintje. Különösen igaz ez Románia, Bulgária, Albánia és Koszovó roma lakosságára: itt a legalacsonyabb a WC-vel, fürdőszobával ellátott cigány háztartások aránya, mivel tízből hét-nyolc család lakásában nincs WC, illetve fürdőszoba. Magyarországon a cigány háztartások közel felében, a közelükben lévő nem cigányok házaiban, lakásai negyedében nincs WC, illetve fürdőszoba, ami a cigányok esetében a többi országhoz képest a középmezőnybe helyezi Magyarországot, a nem cigány háztartások esetében azonban Bulgária és Románia mögött a harmadik legrosszabb mutatót jelenti. A vezetékes vízellátás az előzőhöz hasonló infrastrukturális fejlettséget kifejező indikátor, de amint azt az adatok mutatják, jóval elterjedtebb és ezért kisebb mértékű egyenlőtlenségeket okoz. E tekintetben a legrosszabb mutatóval egyértelműen Románia rendelkezik, Magyarország pedig a kevésbé jó helyzetűek közé sorolható, mivel a romák harmada és a környezetükben élő nem romák tizede él vezetékes víz nélkül (10. táblázat).

Az alapvető gyógyszerekhez való hozzáférésben a higiéniés infrastruktúra hiányosságaihoz hasonló mértékű különbség mutatható ki a romák és nem romák között, és egyben az előzőekhez hasonlóan rossz az ellátottság a romák körében. Magyarország mellett Bosznia-Hercegovinában, Bulgáriában, Koszovóban, Macedóniában és Romániában is tízből legalább hét roma háztartásban fordult elő ugyanis a kutatást megelőző egy évben az, hogy nem tudtak kiváltani egy orvos által felírt receptet, míg Szerbiában és Montenegróban tízből legalább hat roma háztartás került ilyen helyzetbe. Albániában, Horvátországban és Csehországban alacsonyabb ugyan az ilyen értelemben depriváltak aránya, de még így is a háztartások felét-negyedét érinti a probléma. Ugyanakkor amíg a vizsgált országok többségében a cigányok szom-

szédságában élő nem romák körében jóval alacsonyabb az alapvető gyógyszerekhez való hozzáférésben korlátozottak aránya, addig Koszovó, Macedónia és Románia mellett Magyarországon kirívóan magas, 50% a rosszul ellátottnak minősíthető háztartások aránya. Mivel tehát Magyarország éllovas mind a roma, mind a nem roma háztartások alapvető gyógyszerekkel való relatíve rossz ellátottsága tekintetében, ezért nálunk a legkisebb a különbség a régió országai között a cigány és nem cigány háztartások között ezen a téren (10. táblázat).

10. táblázat. Alapvető szolgáltatásokhoz és lakóköörülményekhez való hozzáférés: a lakosság mekkora része nem rendelkezik az alábbiakkal?⁷ – a romák és a szomszédságukban élő nem romák körében (%)

	Többségi lakosság a romák szomszédságában	Roma népesség
<i>Albánia</i>		
Alapvető gyógyszerek	12	41
Megfelelő állapotú lakás	0	7
Megfelelő higiénia	4	72
Megfelelő vízellátás	3	28
<i>Bosznia-Hercegovina</i>		
Alapvető gyógyszerek	29	71
Megfelelő állapotú lakás	5	36
Megfelelő higiénia	11	68
Megfelelő vízellátás	1	11
<i>Bulgária</i>		
Alapvető gyógyszerek	32	75
Megfelelő állapotú lakás	4	33
Megfelelő higiénia	26	81
Megfelelő vízellátás	0	10

⁷ A négy mutató az alábbi kérdések alapján készült:

(1) alapvető gyógyszerek: az elmúlt 12 hónapban előfordult, hogy nem volt pénzük kiváltani a háztartás valamely tagjának felírt receptet; (2) (nem) megfelelő állapotú lakás: rossz állapotú, romos házban, slum-os környezetben él; (3) (nem) megfelelő higiénia: nincs a lakásban/házban WC vagy fürdőszoba; (4) (nem) megfelelő vízellátás: nincs vezetékes víz a lakásban/házban vagy a kertben.

	Többségi lakosság a romák szomszédságában	Roma népesség
<i>Csehország</i>		
Alapvető gyógyszerek	8	27
Megfelelő állapotú lakás	4	14
Megfelelő higiénia	6	10
Megfelelő vízellátás	5	8
<i>Horvátország</i>		
Alapvető gyógyszerek	13	50
Megfelelő állapotú lakás	2	10
Megfelelő higiénia	4	60
Megfelelő vízellátás	1	29
<i>Koszovó</i>		
Alapvető gyógyszerek	47	86
Megfelelő állapotú lakás	–	–
Megfelelő higiénia	45	72
Megfelelő vízellátás	–	–
<i>Macedónia</i>		
Alapvető gyógyszerek	42	79
Megfelelő állapotú lakás	5	36
Megfelelő higiénia	12	59
Megfelelő vízellátás	0	1
<i>Magyarország</i>		
Alapvető gyógyszerek	50	74
Megfelelő állapotú lakás	19	36
Megfelelő higiénia	24	46
Megfelelő vízellátás	9	34
<i>Montenegró</i>		
Alapvető gyógyszerek	9	64
Megfelelő állapotú lakás	2	11
Megfelelő higiénia	2	68
Megfelelő vízellátás	0	18

	Többségi lakosság a romák szomszédságában	Roma népesség
<i>Románia</i>		
Alapvető gyógyszerek	42	77
Megfelelő állapotú lakás	4	29
Megfelelő higiénia	53	88
Megfelelő vízellátás	33	68
<i>Szerbia</i>		
Alapvető gyógyszerek	22	60
Megfelelő állapotú lakás	5	50
Megfelelő higiénia	6	50
Megfelelő vízellátás	1	8

Forrás: UNDP (2005)

A szolgáltatásokhoz való hozzáférés és ellátottság terén érdemes még megvizsgálni a mára már alapvetőnek számító telefonelérhetőséget. A telefon-előfizetések számának alakulását tekintve hasonló következtetésre juthatunk, mint több más indikátor esetén jutottunk. Magyarországon találjuk a legkisebb a különbséget a 100 före jutó telefon-előfizetések száma alapján a roma és nem roma háztartások között, ami elsősorban nem etnikai okokra, hanem általánosabb szintű, regionális fejlettségbeli különbségekre vezethető vissza. Amíg ugyanis 100 roma háztartásra 11 vezetékes vagy mobiltelefon-előfizetés jutott 2004-ben Magyarországon, és ezzel a régió országai között közepes pozíciót foglalunk el, addig a romák szomszédságában élő nem romák ellátottsága terén csak Koszovót előzzük meg. Mindkét csoport alapján a csehek és a románok tekinthetők a telefon-előfizetéssel legjobban ellátottaknak (11. táblázat).

11. táblázat. 100 főre eső vezetékes vagy mobiltelefon-előfizetések száma – a romák és a szomszédságukban élő nem romák körében (db)

Ország	Többségi lakosság a romák szomszédságában	Roma népesség
Albánia	32	4
Románia	30	5
Bulgária	46	6
Magyarország	30	11
Koszovó	17	11
Bosznia-Hercegovina	47	15
Szerbia	50	15
Horvátország	58	16
Macedónia	40	18
Montenegró	47	19
Csehország	51	22

Forrás: UNDP (2005)

7. Összegzés

Az elmúlt években a romák helyzetét vizsgáló kelet-európai empirikus kutatások alapján a magyarországi romák helyzete több szempontból hasonló, bizonyos szempontok alapján azonban eltérő a régió más országaiban élő cigányokéhoz képest. Magyarország elsősorban a romák és a szomszédságukban élő nem romák közti, a többi országhoz képest relatív kis eltérés alapján emelhető ki. A roma lakosság helyzete minden dimenzióban rosszabb, mint a nem romáké, ugyanakkor több indikátor – így például a munkanélküliek aránya, a jövedelmi szegénység vagy egyes alapszolgáltatásokhoz való hozzáférés – mentén a régióban nálunk tapasztalható a legkisebb különbség az egymás közelében élő cigányok és nem cigányok között. Mindez arra utal, hogy Magyarországon a többi kelet-európai országhoz képest jelentősebben hat a társadalmi helyzetet meghatározó egyes dimenziókra a regionalitás, és viszonylag kisebb szerepet játszanak más, strukturális tényezők, valamint a diszkrimináció, azaz a roma lakosság hasonló társadalmi helyzetű, mint a környezetében élő nem roma társadalom. Az egyenlőtlenségek tehát – az itt bemutatott indikátorok alapján – sokkal inkább szociális, semmint etnikai természetűek Magyarországon, legalábbis a régió többi országával összevetve.

Egy másik jellemző trend a közép-kelet-európai cigányok helyzetét felvázoló indikátorok alapján a balkáni és a közép-európai országok roma és nem roma lakossága között kimutatható különbségek. Nem meglepőek ezek az eltérések olyan, az országok közötti gazdasági különbségekre visszavezethető indikátorok esetén, mint például a szegénység, annál meglepőbb azonban, hogy ugyanilyen, földrajzi koordináták mentén észak-déli irányú különbségek mutathatók ki az iskolai szegregáció, valamint az adott cigány nyelv ott-honi használatának elterjedtsége esetében is. A balkáni országoktól a közép-európai országok felé haladva ugyanis egyre kevésbé jellemző a roma nyelv használata családi környezetben, ugyanakkor egyre erőteljesebben jelentkezik az oktatás rendszeren belüli szegregáció. Ezeknek a különbségeknek a hátterében olyan összetettebb, társadalmi, gazdasági, történelmi és kulturális mechanizmusok állhatnak, amelyek feltérképezése alapvető fontosságú a kelet-európai cigányság integrációjának elősegítése érdekében.

IRODALOM

- Barany Z. 2003: *A kelet-európai cigányság. Rendszerváltás, marginalitás és nemzetiségi politika.* Budapest: Atheneum 2000 Kiadó.
- ERRC 1997: No record of the case. Roma in Albania. European Roma Rights Centre, Country Report Series No. 5, June 1997. <http://www.errc.org/db/00/13/m00000013.pdf> (Letöltés ideje: 2006. július 30.)
- ERRC 2004: The non-constituents: rights deprivation of Roma in post-genocide Bosnia and Herzegovina. European Roma Rights Centre, Country Report Series No. 13, February 2004. <http://www.errc.org/db/00/06/m00000006.pdf> (Letöltés ideje: 2006. július 30.)
- European Commission DG for Employment and Social Affairs 2004: The situation of Roma in an enlarged European Union. European Commission Directorate-General for Employment and Social Affairs Unit D3. http://ec.europa.eu/employment_social/publications/2005/ke6204389_en.pdf (Letöltés ideje: 2006. július 30.)
- Kemény I. – Janky B. – Lengyel G. 2004: *A magyarországi cigányság 1971–2003.* Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Ladányi J. – Szelényi I. 2002: Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle*, 4. sz. 72–95. p.
- Ladányi J. – Szelényi I. 2004: A kirekesztettség változó formái. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Needs Assessment: Roma Education Fund 2005: Needs assessment: Summary Report. A background document prepared for the Roma Education Fund Donors' Conference, Paris, December 2–3, 2004. World Bank 2005. http://siteresources.worldbank.org/EXTROMA/Resources/REF_Needs_Assessment.pdf (Letöltés ideje: 2006. július 30.)
- Revenga, A. – Ringold, D. – Tracy, W. M. 2002: Poverty and ethnicity. A cross-country study of Roma poverty in Central Europe. World Bank Technical Paper No. 531. Washington D.C.: The World Bank. <http://siteresources.worldbank.org/EXTROMA/Resources/ethnicity.pdf> (Letöltés ideje: 2006. július 30.)

- Ringold, D. (ed.) 2000: Roma and the transition in Central and Eastern Europe: Trends and challenges. Washington D.C.: The World Bank. [http://lnweb18.worldbank.org/eca/eca.nsf/Attachments/Roma+TOC/\\$File/coverTOC.pdf](http://lnweb18.worldbank.org/eca/eca.nsf/Attachments/Roma+TOC/$File/coverTOC.pdf) (Letöltés ideje: 2006. július 30.)
- Ringold, D. – M. A. Orenstein – E. Wilkens, 2005: Roma in an expanding Europe. Breaking the poverty cycle. Washington D.C.: The World Bank. http://siteresources.worldbank.org/EXTROMA/Resources/roma_in_expanding_europe.pdf (Letöltés ideje: 2006. július 30.)
- Stigmata 2005: Szegregált roma oktatás Közép- és Kelet-Európában. Budapest: European Roma Rights Centre, 2005. <http://www.errc.org/db/01/87/m00000187.pdf> (Letöltés ideje: 2006. július 30.)
- UNDP 2002: Avoiding the dependency trap. Bratislava: United Nations Development Programme. (Az adatok és a tanulmány letölthető: <http://roma.undp.sk/>) (Letöltés ideje: 2006. július 30.)
- UNDP 2005: Faces of poverty, faces of hope. Vulnerability profiles for decade of Roma inclusion countries. Bratislava: United Nations Development Programme. (Az adattáblák és a tanulmány letölthető: <http://vulnerability.undp.sk/>) (Letöltés ideje: 2006. július 30.)